

Рахно Костянтин. Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців: монографія. Опішне: Українське Народознавство, 2020. 1472 с. (Українські керамологічні студії; вип. 22).

DOI: 10.5281/zenodo.5730311

© О. Рахно, 2021. CC BY 4.0

Гончарство – одне з найдавніших ремесел українського народу. Щедрою рукою народною розсипано згадки про гончарів і гончарні вироби у приказках і прислів'ях, загадках і закличках, піснях і бувальщинах, казках і легендах. Вони оточені прадавними віруваннями. Без використання глиняного посуду годі собі й увияти українську народну обрядовість і звичаєвість календарного та родинного циклу. Звичайно ж, і самі гончарі не обходилися без професійних повір'їв, ритуалів і звичаїв. Як і інші люди в традиційному суспільстві, з їхньою допомогою вони сприймали світ і своє ремесло, сповнене ризиків і переживань.

Фіксувати гончарські вірування почали доволі рано: ще у X ст. на сторінках літописів з'являються звістки про язичницькі культи гончарів. Упродовж усього середньовіччя різноманітні елементи фольклору, пов'язані з гончарними виробами, вигулькують на сторінках інтермедій, господарських порадників, богословських і філософських трактатів. Наприкінці XVIII ст. народознавство починає оформлюватися в наукову дисципліну, і перші етнографи не оминають звичаєвість гончарних цехів. Коли на початку XIX ст. розпочинається широке записування української народної творчості, то спершу в публікаціях трапляються невеликі згадки про витвори з глини та майстрів гончарної справи, згодом настає час пошуку пісень і казок про гончарів-чудодіїв, а потім, уже в другій половині XIX ст., фольклористи роблять спроби цілеспрямовано проникнути в потаємний світ гончарства з його ремісничими приказками, обрядами й традиціями. Бувальщини й казки про гончарів з'являються на сторінках найвідоміших фольклорних збірників. Так на теренах України виникає наука про гончарство – керамологія, однією зі складових якої є й керамофольклористика, бо пізнання народу невід'ємне від вивчення його традиційних ремесел і їхнього фольклорного ореолу. Звичайно, у процесі свого становлення ця наука пережила всі ті ж злети й падіння, труднощі, негаразди, що й інші галузі народознавства. Гніт царату, боротьба за національне самоствердження, Визвольні Змагання, Голодомор і репресії, еміграція безжально позначилися на долях фольклористів, етнологів і керамологів, які студіювали гончарство як явище духовної культури.

Саме історії накопичення фольклористичних джерел керамології та особистостям її дослідників присвячена ґрунтовна, об'ємна монографія полтавського вченого, доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Костянтина Юрійовича Рахна «Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців». Вона охоплює період від літописних звісток до сьогодення. Науковець докладно розглянув час і обставини запису міфологічних легенд, казок, переказів, бувальщин, пісень, приказок і прислів'їв, героями яких були гончарі й горшководи, а також тих фольклорних жанрів, які стосувалися гончарної сировини – глини, гончарних виробів у всьому їхньому розмаїтті, торгівлі ними та їхнього використання в побуті. Не залишилися осторонь також описи календарних, родинних та оказійних обрядів, магічних практик, вірувань і повір'їв, де фігурували гончарні вироби чи були задіяні майстри-гончарі. Для цього автором були залучені численні публікації, часто рідкісні й малознані. Розповідаючи про відомих і менш відомих діячів науки та культури, які фіксували й досліджували гончарський фольклор, Костянтин Рахно не лише всебічно охарактеризував їхній науковий внесок, але й навів короткі життєписи, пояснивши, як і чому вони прийшли до фольклорно-етнографічної діяльності, на яких засадах нею займалися, яку мету ставили, кого вважали своїми наставниками і хто був їхніми учнями й послідовниками. У монографії порушені важливі питання зв'язків між українськими вченими минулого в рамках різноманітних товариств і організацій, у тому числі й таємних, їхньої участі в національно-визвольному русі, спадкоємності наукових шкіл в українській гуманітаристиці, обриву цієї спадкоємності внаслідок розгрому української науки сталінським

режимом. Автор подав якісно нові характеристики багатьох процесів, явищ і періодів, спростував низку історіографічних стереотипів.

Прикметно, що книга охоплює всю українську етнічну територію, від Лемківщини до Кубані, а також діаспору. Значне місце в ній посідають фольклорно-етнографічні матеріали з Чернігівщини, починаючи з відомостей про цехові звичаї та обряди ремісників, зафіксованих Опанасом Шафонським у 1782–1784 рр., та замовляння у рукописному пораднику 1793 р. з Городнянського повіту Чернігівської губернії.

Саме уродженець містечка Вороніжа Глухівського повіту Чернігівської губернії, відомий письменник і науковець Пантелеймон Куліш в «Українських народних переказах» 1847 р. уперше опублікував українську народну казку, де дійовими особами виступали гончарі. Записана вона була його близьким другом Василем Білозерським поблизу м. Борзни на Чернігівщині. Цікаві згадки про глиняні вироби містять видані в першій половині XIX ст. весільні пісні з Чернігівщини в записках Вадима Пасека й Амвросія Метлинського, загадки в записках Олександра Сементовського. Цінну інформацію про народні обряди й звичаї краю подали Георгій Базилевич, Федір Богуславський. Особливо унікальні відомості зібрав для нащадків поет і етнограф, невтомний збирач української старовини Олександр Шишацький-Ілліч. У книзі «Містечко Олишівка» (1854) та газетних статтях він описав звичаєвість, обрядовість і народну творчість своєї малої батьківщини у Козелецькому повіті на Чернігівщині.

Костянтин Рахно зазначає, що перше використання народної бувальщини про гончаря в етнологічному дослідженні пов'язане з іменем Петра Єфименка – відомого дослідника в галузі етнографії, правознавства, статистики. У статті «Про Ярила, язичницьке божество руських слов'ян» (1869) уперше залучено бувальщину з Чернігівщини про гончаря з містечка Ріпки, який зустрівся у дорозі зі святим Юрієм та його вовками, для реконструкції стародавніх міфологічних уявлень. На сторінках монографії читач також зустрине імена інших діячів культури Чернігівщини середини – другої половини XIX ст. – таких, як Олександр Тищинський, Степан Ніс, Аркадій Шамраєвський, Георгій Пригаровський, Іван Танський, Никанор Дорогунцов, Філарет Гумілевський, Василь Вовк-Карачевський, Євген Шарко та інші.

Вагоме місце приділене внескові нашого славетного земляка – історика, етнографа, письменника, «першого українського енциклопедиста» Миколи Маркевича, який вичерпно дослідив культуру та побут рідного села Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії. Чимало чернігівського фольклорного матеріалу увійшло до знаменитої фундаментальної праці пареміографа Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864). Міститься він і у відомій збірці «Народні південноруські казки» (1869–1870) фольклориста Івана Рудченка.

Не минули Чернігівщину й монументальні «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорським Російським географічним товариством» (1872–1878) видатного українця – етнолога, фольклориста, поета, громадського діяча Павла Чубинського. Звернув автор монографії увагу й на співпрацю Чубинського зі статистиком, етнографом, фольклористом і громадським діячем Олександром Русовим, який відіграв помітну роль у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, разом вони записали від славетного кобзаря Остапа Вересая із села Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії пісню про те, як Хома і Ярема продавали глиняний посуд. Олександр Русов також надав допомогу з працевлаштуванням майбутньому відомому фольклористові з Катеринославщини Якову Новицькому, сприяв поетові й народознавцеві Івану Манжурі, лексикографу та літературознавцеві Михайлу Комарову. У несподіваній ролі етнографа виступає в монографії й наш земляк, український історик, фахівець в галузі історії державних установ та права Велико-го князівства Литовського Федір Леонтович.

Однією з центральних постатей у книзі є поет, прозаїк, публіцист, фольклорист, етнограф, мовознавець і укладач чотиритомного глумачного «Словаря української мови», критик, історик, педагог, перекладач, просвітницький і громадський діяч Борис Грінченко, чиє життя та наукова діяльність нерозривно пов'язані з Черніговом. Народознавчі дослідження, як показує автор, розглядалися ним у руслі незалежницької ідеології таємного Братства тарасівців, до якого він сам належав. У його тритомному зібранні «Етнографічних матеріалів, зібраних у Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» (1895, 1897, 1899), збірникові «З вуст народу. Малоросійські оповідання, казки й решта» (1901) та інших виданнях фольклору міститься чи не найбільше текстів про гончарів, особливо бувальщин про їхні чаклунські здібності. Слід зазначити, що автор монографії підійшов до аналізу фольклорно-етнографічної діяльності Бориса Грінченка з величезною відповідальністю, зокрема вичерпно розглянув її передумови, спрямування, мету, наукові заслуги вченого.

Особливою заслугою Костянтина Рахна є те, що він ретельно проаналізував інститут помічників і респондентів Бориса Грінченка, установив їхні повні імена, рід занять, роки життя. Серед тих, хто допомагав Грінченкові збирати матеріали, були його дружина Марія Грінченко, учитель з Канівського повіту, дітя Братства тарасівців Василь Степаненко, колишній семінарист Василь Андрієвський із села Рожнівка Борзнянського повіту на Чернігівщині, лікар, письменник, історик і етнограф Григорій Коваленко з Переяславського повіту на Полтавщині, поетеса Одарка Романова з Ніжинщини, уродженець Новгород-Сіверщини історик-статистик Михайло Рклицький, уродженець Бердянська діалектолог, етнограф та письменник Василь Кравченко, учитель, а згодом інспектор сирітського будинку в Чернігові Михайло Гаврилов, учитель земської школи у Веркіївці Ніжинського повіту Юхим Гаврилей, майбутній міколог і фітопатолог, автор одного з перших українських букварів Гаврило Неводовський, письменник із Харківщини Іван Зозуля, фольклорист і етнограф із Валуйського повіту Воронежської губернії Митрофан Дикарів. Уродженець Лохвиччини на Полтавщині, професор Варшавського університету, правознавець і економіст Феодосій Горб-Ромашкевич сусідив там із грамотними селянами, учасниками народного хору Антоном Калитою та Миколою Білоконем із Борисполя, вчителька школи в селі Вибли Чернігівського повіту, організаторка драмгуртка Марія Чудновська – з письменницею Наталею Кобринською з Галичини. Частина з цих респондентів згодом стали професійними етнографами й продовжили справу Бориса Грінченка, зокрема й на Чернігівщині. Залучивши їх усіх до наукової діяльності, акумулювавши їхні зусилля на користь пізнання й пробудження народу, Борис Грінченко зробив Чернігів визначним народознавчим центром.

Не менш скрупульозно автор висвітлив народознавчу діяльність ще одного відомого вченого нашого краю – етнографа і фольклориста Олександра Малинки, який народився у містечку Мрин Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Його визначний «Збірник матеріалів із малоруського фольклору» (1903) містив зразки народної творчості Чернігівської, Волинської та Полтавської губерній. Також плідно досліджували Чернігівщину наприкінці XIX – на початку XX ст. Володимир Каллаш, Іван Абрамов, згаданий вище Василь Кравченко. Згадує автор і знавця міфології, професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька Костянтина Радченка.

Окрему сторінку становить співпраця науковців чернігівського краю з Науковим товариством імені Шевченка в Галичині. Етнограф та народна вчителька Пелагея Литвинова-Бартош із села Землянка Глухівського повіту Чернігівської губернії оприлюднила опис місцевого весілля на сторінках львівських «Матеріалів до українсько-руської етнології» (1900), а Петро Коломийченко у 1912 р. подав опис весілля у селі Прохори Борзнянського повіту Чернігівської губернії, який увійшов до тематичної збірки відомого галицького етнографа Володимира Гнатюка. Перу сина Олександра й Софії Русових, політичного діяча та етнографа Михайла Русова належить етапна для української керамології стаття про один із найвідоміших і найбільших гончарних осередків, гончарну столицю України – містечко Опішне на Полтавщині, яка, серед іншого, містила важливі спостереження щодо суспільного становища гончарів, пов'язаних з ними стереотипів та їхніх професійних вірувань. Також Михайло Русов досліджував дитячі ігри, забави й розваги на Полтавщині, але ці матеріали побачили світ лише в наш час, засвідчивши значний потенціал передчасно померлого молодого науковця.

У 1920-х рр. з Чернігівщиною переплелися долі етнографів Людмили Шевченко та Степана Килимника, релігієзнавця Костя Штепи та інших науковців. Повсякденне життя села в Остерському повіті на Чернігівщині стало підґрунтям унікальної, піонерської монографії «Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля» (1929) дослідниці Леоніли (Ніни) Заглади, на яку потім охоче покликаються Олекса Воропай і багато інших відомих учених. Великий внесок у дослідження гончарного ремесла Чернігівщини зробила уродженка Ніжина мистецтвознавець, етнограф і керамолог Євгенія Спаська, увагу якої привернули такі теми, як професійна магія гончарів, спрямована на виготовлення особливого посуду, та їхні релігійні культи. На жаль, розпочаті Кремлем репресії проти гуманітаристики, що виразилися у фізичному знищенні народознавців, витісненні їх з України, забороні студіювати народну культуру, табуванні багатьох наукових тем, перервали розвиток української науки на багато років.

Лише в 1960–1980-х рр., коли розпочалося повільне відродження фольклористики й етнографії, народознавчі матеріали з Чернігівщини знайшли своє місце на сторінках збірників Івана Березовського, Івана Гурина, Олексія Дея, Марії Шубравської, Галини Довженок, які нині стали класичними, досліджень етнографів Валентини Борисенко, Наталі Гаврилюк та Лідії Артюх, російських етнолінгвістів Микити і Світлани Толстих, Тетяни Агапкіної, Андрія Топоркова. Цінні польові записи з гончарного осередку Олешня Ріпкинського району на Чернігівщині присутні в працях доктора історичних наук, професора

Олеся Пошивайла «Гончарство Лівобережної України XIX – початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості» (1991) та «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» (1993). Засновані ним у селі Опішному Державний музей-заповідник українського гончарства (нині Національний музей-заповідник українського гончарства) та Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України відіграють значну роль у дослідженні гончарного ремесла й створили наукову школу українських керамологів, гідним представником якої є й автор цієї книги.

Розлога монографічна праця Костянтина Рахна вийшла за межі суто історіографічної студії з гончарознавства, поставши радше вдало написаною історією української фольклористики й етнографії під керамологічним кутом зору. Саме завдяки цьому вона цікава не лише для вузьких фахівців, але й для широкого кола істориків, етнографів, фольклористів, джерелознавців, музеологів, бібліотекарів, краєзнавців, для тих, хто небайдужий до минувшини рідного краю та її світлих постатей. Книга ошатно оформлена й наділена іменним та географічним покажчиками, що полегшують роботу з нею.

Дата подання: 29 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 6 жовтня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рахно, О. Рецензія : Рахно Костянтин. Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців: монографія. Опішне: Українське Народознавство, 2020. 1472 с. (Українські керамологічні студії; вип. 22). *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 159–162. DOI: 10.5281/zenodo.5730311.

Цитування за стандартом APA

Rahno, O. (2021). *Retsenziia : Rakhno Kostiantyn. Kryk kazhana. Honcharstvo u folklorinii spadshchyni ukrainsiv: monohrafiia*. Opishne: Ukrainiske Narodoznavstvo, 2020. 1472 s. (Ukrainski keramologichni studii; vyp. 22) [Review : Rahno Constantine. The cry of the bat. Pottery in the folklore heritage of Ukrainians: a monograph. Opishne: Ukrainian Ethnography, 2020. 1472 p. (Ukrainian ceramics studies; issue 22)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 159–162. DOI: 10.5281/zenodo.5730311.

